

کاتبان گرگان

بخش دوم

■ ابوزر خسروی

پژوهشگر تاریخ و فرهنگ بومی

پیش از این در بخش نخست آوردیم که شهر تاریخی جرجان (گرگان قدیم) که امروزه گنبد کاووس میراث‌دار آن است، جایگاه مهمی در تاریخچه خوشنویسی و کتابت در ایران بعد از اسلام داشته است. در این بخش با شواهد و مستندات تاریخی بیشتر بر این جایگاه مهم تاکید خواهد شد.

برخی از مشاهیر جرجان (گرگان قدیم) در مورد شیوه کتابت و آیین و راه و رسم کاتبی دارای تالیفاتی بوده‌اند که می‌توان موارد ذیل را برشمرد:

۱. ابوبکر محمد بن یحیی صولی جرجانی کاتب

متوفی سنه ۳۳۶ ق او کتاب «ادب الکتاب» را در آیین و راه و رسم کاتبی و شیوه کتابت به رشته تحریر در آورد. سهمی جرجانی درباره او می‌نویسد: «محمد بن یحیی بن العباس الصولی الادیب جرجانی الاصل و صول من بعض ضیاع جرجان یقال له حور (چور؟) (تاریخ جرجان، ص ۳۸۳)

صولی جرجانی در سرآغاز کتاب ادب الکتاب، می‌نویسد: «هذا کتاب ألفناه فیما یحتاج الیه اعلی الکتاب درجه و اقلهم فیہ منزله و جعلئہ جامعاً لکل ما یحتاج الکاتب الیه.» (ادب الکتاب، الجزء الاول، ص ۲۰). در این کتاب به مباحث گوناگون کتابت و آداب کاتبی، نوع قلم، دوات، جوهر، شیوه نوشتن برخی حروف و ... پرداخته شده است. جا دارد در مقاله‌ای جداگانه به معرفی مفصل این کتاب ارزشمند همت گماشته شود.

۲. ابوسهل مسیحی جرجانی

او رساله‌ای با عنوان «دستور الخط» داشته است. دکتر اسماعیلی در این باره به نقل از رساله ابی ریحان فی فهرست کتب الرازی ترجمه مهدی محقق (صص ۳۷-۳۸) نوشته است: «دستور الخط، در خوشنویسی بوده که برای ابوریحان بیرونی نگاشته است؛ ولی نسخه‌ای از آن موجود نیست.» (ابوسهل مسیحی جرجانی، ص ۹۰)

۳. امیرعنصر المعالی کیکاووس بن اسکندر (نوه قابوس بن وشمگیر)

او باب سی و نهم از کتاب قابوس‌نامه را به «آیین کاتب و شرط کاتبی» اختصاص داده است (قابوس‌نامه، ص

۱۹۶) که پیش از این در بخش نخست به آن اشاره شد.

شمار زیادی از کاتبان دوره اسلامی، جرجانی بوده‌اند که فهرست تعدادی از آنها در بخش نخست مقاله آورده شد. در این بخش، نام تعدادی از کاتبان جرجانی را که آثار کتابت شده آنها در عراق و پاکستان نگهداری می‌شود، به ترتیب تقدّم تاریخی می‌آوریم. ابتدا نام کاتب جرجانی و سپس نام کتاب، نام مولف، محل نگهداری نسخه، نوع خط و تاریخ کتابت آورده شده است.

۱. مهدی بن الحسن الجرجانی

الفرائض النصریه علی مذهب اهل البیت = جواهر الفرائض = رساله الدرّه = الرساله المیرانیه

مولف: محمد بن محمد نصیرالدین الطوسی

محل نگهداری: النجف الاشرف؛ مکتبه السید حسین الحسینی الهمدانی؛ رقم المخطوط: ۵/۳۱؛ سال کتابت:

۶۵۷ق. (معجم المخطوطات العراقیه، ج ۱۱، ص ۷۶۹)

۲. مهدی بن الحسین بن محمد النیرمی الجرجانی

الف) الجمل والعقود؛ مولف: محمد بن حسن الشیخ الطوسی

محل نگهداری: النجف الاشرف؛ مکتبه السید حسین الحسینی الهمدانی؛ رقم المخطوط: ۴/۳۱؛ سال کتابت: ۱۰

شعبان ۶۵۷ق. (همان، ج ۵، ص ۴۴۸)

ب) الایمان (رساله فی)؛ مولف: ؟

محل نگهداری: النجف الاشرف؛ مکتبه السید حسین الحسینی الهمدانی؛ رقم: ۷/۳۱؛ تاریخ کتابت: ۶۵۸ق.

(همان، ج ۳، ص ۱۵۵)

ج) غسل الجنابه؛ مولف: سالم بن بدران المازنی

محل نگهداری: النجف الاشرف؛ مکتبه السید حسین الحسینی الهمدانی؛ رقم المخطوط: ۶/۳۱؛ تاریخ کتابت: ۱۴

ربیع الاول ۶۵۸ق (همان، ج ۱۱، ص ۵۰۴)

۳. محمد بن علی الجرجانی

کتابها:

الف) الامد علی الابد؛ مولف: محمد بن یوسف العامری

محل نگهداری: النجف الاشرف؛ العتبه العلویه؛ رقم المخطوط: ۷۰۰

خط: نسخ، تاریخ کتابت: ۱۹ محرم ۷۲۰ق. (همان، ج ۲، صص ۷۵۸-۷۵۷)

ب) انقاذ البشر من الجبر والقدر؛ مولف: محمد بن یوسف العامری

محل نگهداری: النجف الاشرف؛ العتبه العلویه؛ رقم المخطوط: ۷۰۰

خط: نسخ، تاریخ کتابت: ۷۲۰ق. (همان، ج ۲، صص ۸۲۲-۸۲۳)

ج) شرح القانون = الموجز فی شرح القانون؛ مولف: علی بن ابی الحزم؛ ابن نفیس

محل نگهداری: النجف الاشرف؛ العتبه العلویه؛ رقم المخطوط: ۸۸۵

خط: نسخ تعلیق؛ تاریخ کتابت: ۷۳۰ق. (همان، ج ۹، ص ۸۱۲)

۴. عماد بن علی الجرجانی

کتاب: الحاشیه علی المطوّل؛ مولف: علی بن محمد الجرجانی المعروف بالسید الشریف

خط: نستعلیق الردیء؛ تاریخ کتابت: ۸۴۷ق. (فهرس المخطوطات العربیه فی پاکستان، ج ۶، ص ۱۰۳)

۵. احمد المناوی الجرجانی

کتاب: عقد الدرر فی اخبار الامام المنتظر؛ مولف: یوسف بن یحیی السلمی
کتابها:

الف) النجف الاشرف؛ مکتبه آیه الله الحکیم العامه؛ رقم المخطوط: ۵۵۲ مصوره؛ مصدر التصوير: نسخه مکتبه سوهاج مصر تحت رقم ۱۶۱؛ تاریخ کتابت: ۹۹۲ق.

ب) بغداد؛ مکتبه الاوقاف العامه؛ رقم المخطوط: ۲۸۶ مصوره؛ مصدر التصوير: نسخه السابقه نفسها (معجم المخطوطات العراقیه، ج ۱۱، ص ۱۶۴)

۵. الحاجی الناطفی الجرجانی

کتاب: تفسیر القرآن العظیم = تلخیص انوار التنزیل؛ مولف: امام الدین ابوزید الدوانی

محل نگهداری: بغداد؛ المکتبه القادریه؛ رقم المخطوط: ۷۵

خ: نسخ تعلیق، تاریخ کتابت: ۱۰۵۵ (همان، ج ۴، ص ۶۵۳)

۶. محمد قاسم بن ضیاء الدین محمد الجرجانی الحائری

کتاب: انوار التنزیل و اسرار التاویل = تفسیر البیضاوی؛ مولف: عبدالله بن عمر

محل نگهداری: النجف الاشرف؛ مکتبه الامام امیر المومنین العامه؛ رقم المخطوط: ۴۶۷

خط: نسخ، تاریخ کتابت: ۲۷ جمادی الثانی ۱۰۱۲ق. (همان، ج ۲، ص ۸۵۰)

۷. محمد محسن الجرجانی

کتاب: من لا یحضره الفقیه؛ مولف: محمد بن علی الشیخ الصدوق

محل نگهداری: النجف الاشرف؛ مکتبه آیه الله الحکیم العامه؛ رقم المخطوط: ۸۶۳

تاریخ کتابت: ۱۰۵۱ق. (همان، ج ۱۳، ص ۱۲۸)

۸. محمد مومن بن محمد باقر الفندرسکی

کتاب: المختصر النافع = النافع فی مختصر الشرایع؛ مولف: جعفر بن حسن المحقق الحلی

محل نگهداری: النجف الاشرف؛ موسسه کاشف الغطاء العامه؛ رقم المخطوط: ۳۳۹۲

تاریخ کتابت: ۱۰۷۳ (همان، ج ۱۴، ص ۲۶۹)

۹. سید محمد رضائی عبدالفتاح الحسین الجرجانی

کتاب: شرح التجرید؛ مولف: ؟

محل نگهداری: النجف الاشرف؛ مکتبه کاشف الغطاء (علی و الحسین)؛ رقم المخطوط: ۶۶۷

تاریخ کتابت: ۱۲۳۸ق. (همان، ج ۹، ص ۳۰۵)

۱۰. محمد باقر بن محمد الجرجانی

کتاب: انوار التنزیل و اسرار التاویل = تفسیر بیضاوی؛ مولف: عبدالله بن عمر البیضاوی

محل نگهداری: النجف الاشرف؛ مکتبه الامام امیر المومنین العامه؛ رقم المخطوط: ۹۷۰

خط: نسخ و نستعلیق، تاریخ کتابت: ۱۲۴۰ق. (همان، ج ۲، ص ۸۶۳)

۱۱. محمد اسماعیل محمد تقی الاسترآبادی الجرجانی

کتاب: اصول فقه؛ مولف؛

محل نگهداری: کربلاء؛ مکتبه السید محمد باقر الطباطبائی؛ رقم المخطوط: ۲۰۶

تاریخ کتابت: ۱۳ رجب ۱۲۵۰ ق. (همان، ج ۲، ص ۴۴۵)

۱۲. اسماعیل بن موسی الجرجانی

کتاب: الرصف لما روی عن النبی (ص) من الفضل والوصف؛ مولف: محمد بن محمد العاقولی

محل نگهداری: بغداد؛ مکتبه الاوقاف العامه؛ رقم المخطوط: ۲۰۷ مصوره؛ مصدر التصوير: نسخه فی خزانه محمد

الفتاح/ استانبول برقم ۴۳۶۳، تاریخ کتابت: مجهول (همان، ج ۸، ص ۳۱۶)

در بخش نخست مقاله نام چند اثر از آثار کتابت شده به دست مشاهیر جرجان (گرگان قدیم) از جمله میر سید

شریف جرجانی و ابوالفتح بن مخدوم جرجانی را ذکر کردیم. در این بخش به تعدادی دیگر از نسخه های باقی مانده

به دست خط مشاهیر جرجان که در عراق نگهداری می شوند، اشاره می کنیم:

۱. رکن الدین محمد بن علی جرجانی

کتاب: غایه البادی فی شرح المبادی

محل نگهداری: النجف الاشرف؛ العتبه العلویه؛ رقم المخطوط: ۸۸۹ ق.

خط: نسخ تعلیق؛ تاریخ کتابت: ۱۹ شوال ۶۹۷ ق. (معجم المخطوطات العراقیه، ج ۱۱، ص ۴۳۱)

۲. علی بن محمد جرجانی (میرسید شریف جرجانی)

کتاب: حاشیه المطول = حاشیه شرح تلخیص المفتح

محل نگهداری:

الف) النجف الاشرف؛ بیت الحکمه؛ رقم المخطوط: ۳۶۷/۱۸

تاریخ کتابت: ۸۰۳ ق. (همان، ج ۶، ص ۳۷۱)

ب) النجف الاشرف؛ مکتبه آیه الله الحکیم العامه؛ رقم المخطوط: ۲۹۰۰

تاریخ کتابت: مجهول (همان، ص ۳۷۵)

۳. ابوالفتح بن مخدوم جرجانی

کتاب: حاشیه شرح آداب البحث العضدیه

محل نگهداری: بغداد؛ مکتبه الاوقاف العامه؛ رقم المخطوط: ۲/۱۲۳۲۵

تاریخ کتابت: ۹۵۳ ق. (همان، ج ۶، ص ۱۸)

وژاقان در گذشته به کار کاغذسازی، صحافی، کاغذفروشی و کتابت اشتغال داشتند (لغتنامه دهخدا) و در گروه

کاتبان به شمار می آمدند. سهمی جرجانی اسامی تعدادی از وژاقان و کاتبان شهر تاریخی جرجان (گرگان قدیم)

را به شرح ذیل آورده است:

۱. احمد بن محمد بن الغطریف الغطریفی الکاتب بجرجان (تاریخ جرجان؛ ص ۴۸)

۲. ابوالحسن احمد بن عبدالله بن عبدک الوراق العدسی الجرجانی (همان؛ ص ۶۵)

۳. محمد بن عبدالوهاب الجرجانی الوراق (همان؛ ۱۵۵)

۴. حمدان بن علی الوراق الجرجانی (همان؛ ص ۱۶۲)

۵. ابو عبد الرحمن حمدان بن موسی بن الجنید القطرانی الوراق الجرجانی (همان)

۶. محمد بن علی الوراق الجرجانی (همان؛ ۳۴۹)

۷. محمد بن الحسین ابو عمرو الوراق جرجانی (همان؛ ص ۳۶۳)

۸. محمد بن الحسین ابو عمران الوراق جرجانی (همان؛ ص ۴۰۶)

۹. یونس بن یزید ابوصالح الوراق جرجانی (همان؛ ص ۴۴۴)

معرفی یکی از کهن ترین نسخه های خطی کتابت شده در شهر تاریخی جرجان (گرگان قدیم) که تاکنون به دوره ما رسیده و از گزند حوادث مصون مانده است. این نسخه بیش از هزار سال پیش کتابت شده و قدمتش از برج قابوس بیشتر است.

■ نسخه خطی «دیوان الادب» اسحاق بن ابراهیم فارابی

این نسخه خطی منحصر به فرد و کم نظیر در کتابخانه ایوب حاجی بشیر آغا استانبول ترکیه به شماره ۱۲۹ نگهداری می شود و در ماه رمضان سال ۳۹۱ ق در شهر تاریخی جرجان (گرگان قدیم) توسط علی بن ارسلان کتابت شده است. قدمت آن با احتساب سال ۱۴۴۳ ق، هزار و پنجاه و دو (۱۰۵۲) سال است. در زمان کتابت این نسخه، ابوریحان بیرونی در دربار قابوس حضور داشته است. شش سال بعد از کتابت آن، قابوس بن وشمگیر در سال ۳۹۷ ق دستور ساخت برج قابوس را می دهد. خط آن نزدیک به نسخ است. از این نسخه، می توان اطلاعات بسیار ارزشمندی در مورد شیوه کتابت، نوع کاغذ، نوع خط، صحافی و استخراج کرد.

نکته قابل توجه اینجاست که کاتب در پایان نسخه، به جای آوردن نام قابوس بن وشمگیر، به نام ابوابراهیم امیر اسماعیل بن نوح سامانی اشاره کرده و نوشته است: «و هو یومئذ بجرجان: و او در این هنگام (سنه ۳۹۱ ق) در جرجان است. «اسماعیل بن نوح سامانی بعد از شکست، به دربار قابوس بن وشمگیر پناهنده می شود. این اشاره کاتب نشان می دهد که او نیز در گروه درباریان سامانی بوده که به جرجان/گرگان پناهنده شده بودند. دکتر رمضان ششن در «المخطوطات الالفیه فی ترکیا» (دستنویس های هزار ساله در ترکیه) این نسخه خطی نفیس را اینگونه معرفی کرده است:

«ومن المخطوطات المذكورة في هذه الدراسة مخطوطة ديوان الأدب لاسحاق بن ابراهيم الفارابي المحفوظة تحت رقم ۱۲۹ في مكتبة أيوب حاجي بشير آغا هي مكتوبة على يد علي بن أرسلان في عهد السامانيين سنة ۳۹۱ هـ بجرجان.

أيوب حاجي بشير آغا، رقم ۱۲۹

کتاب دیوان الادب

تألیف اسحاق بن ابراهیم الفارابی المتوفی سنة ۳۵۰/۹۶۱.

أوله: قال: اسحاق بن ابراهيم تولاه الله لعصمته في الدارين: الحمد لله رب العالمين حمداً يبلغ رضاه وبمتری المزيد من فضله ويستوجب به ما أعد من الكرامة الجليلة...

نسخة بخط قريب من النسخ مشكول مكتوب على الورق، في ۳۶۴ ورقة، بمقياس ۱۵ × ۲۱ (۱۲ × ۱۶) سم ومسطرتها ۱۶ سطراً.

تحت حروف ح، ط، ع حروف صغيرة من نوعها. وتحت حروف، د، ر، س، ط نقط. نحو: السپمن، حق، بطو، طعام، بالعصا، ليس، طرد.

قید الفراغ: انتهى هذا الكتاب الموسوم بديوان الأدب تأليف أبي ابراهيم اسحاق بن ابراهيم الفارابي رحمه الله بعون الله وحسن توفيقه ومشروع تيسيره على ידי علي بن آرسلان يوم الأحد لعشر خلون من شهر رمضان سنة إحدى وتسعين وثلثمائة في ولاية الأمير السيد الملك المنصور ولي النعم أبي ابراهيم اسماعيل ابن نوح مولى أمير المؤمنين وهو يومئذ بجرجان أطال الله بقاءه...

وبليه: الأوراق كلها من أول الكتاب إلى هناك أربع مائة سبعة وعشرين.

مقروء معروض مقابل مصحح كما صنف المصنف.

نشاهد أثناء النسخة في صفحة بياض القيد التالي: صار هذا الكتاب بحق الشري للامام ملك الأئمة والعلماء فخر الدين يوسف بن علي الطوسي. وهذا خطه داعيه الحسن بن محمد كله في ربيع الأول سنة أربع وسبعين وستمائة* (سایت بساتین: پایگاه خبری نسخ خطی)

■ منابع:

۱- معجم المخطوطات العراقية (۲۰ جلد)، مصطفی درایتی، با همکاری: دکتر مجتبی درایتی، ناشر: انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران با همکاری دیوان الوقف الشيعی و موسسه كاشف الغطاء العامه، ۱۳۹۶.

۲- فهرس المخطوطات العربيه في باكستان (۹ جلد)، اعداد: احمد خان، مطبوعات مكتبه الملك فهد الوطنيه، الرياض: ۱۴۳۷ق. (متأسفانه موفق نشدم به جلد هشتم این کتاب دست یابم).

۳- تاریخ جرجان، حمزه بن يوسف السهمی، الطبعة الاولى بمطبعة مجلس دائره المعارف العثمانیه بحیدرآباد الدکن الهند، سنه ۱۳۶۹ق.

۴- ادب الكتاب، ابی بكر محمد بن يحيى الصولى، بتصحيح محمد بهجه الاثرى، زیر نظر السيد محمود شكرى الاكوسى، طبع: الكمته العربيه- بغداد، المطبعة السلفيه- بمصر

۵- ابوسهل مسیحی جرجانی، استاد ابوعلى سینا و ابوریحان بیرونی، سرهنگ پزشکی دکتر حمیدرضا اسماعیلی، نشر بنام وابسته به موسسه فرهنگی میرداماد، گرگان: ۱۳۹۸

۶- قابوسنامه، امیر عنصرالمعالی کیکاوس بن اسکندر، تصحیح سعید نفیسی، انتشارات فردوسی، تهران: ۱۳۹۹،

چاپ چهارم

۷- لغتنامه دهخدا

۸- سایت بساتین (پایگاه خبری نسخ خطی)

۹- سامانه منابع دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی

تنها نمونه دستخط باقی مانده از محمد بن علی جرجانی (پسر میر سید شریف جرجانی) در ایران مشخصات و شناسنامه نسخه خطی در سامانه منابع دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی به شرح ذیل است:

عنوان: «الغره = غره» فی المنطق

منبع: ۴۰۸۱-۵

زبان اثر: per

نوع: همه انواع مدارک--متون--کتابها--نسخه خطی

جنس: image/pg

موضوع (اسم عام یا عبارت اسمی عام): منطق--قرن ۹

یادداشت‌های کلی مربوط به اطلاعات توصیفی:

آغاز نسخه: «بسمله، منطق کل منطق بنشر محامده خلیق و ذکر ممدحه حقیق و بسط موایده یلیق... اما بعد فیقول الفقیر الی‌الله... هذه لجبهه جواد المنطق غره غراء و فی قلادته دره بیضاء» انجام نسخه: «ذلک لجواز اصماعها صدقا و علیک بتصفح الامثله. تسویده فی العصر الاول... و صلی‌الله علی محمد سیدنا محمد و آله اجمعین»

معرفی کتاب: متن مختصری در علم منطق است که فرزند سیدشرف جرجانی آن را به سال ۸۲۴ق. در

بلاد فارس نگاشته است مباحث کلی علم منطق در فصول رساله تبیین شده است

نام شخص به منزله سرشناسه - (مسئولیت معنوی درجه اول): محمدبن شریف حسینی ابن‌شرف

جرجانی؛ کاتب: به خط مولف جرجانی، محمدبن علی، - ۸۳۸ ق

سایررده بندی‌ها: ۶۱/ع، ۹۴۲

شماره کتابشناسی ملی: ۴۰۸۱/ع

یادداشت منشاء: امتیاز نسخه: کمیاب بودن نسخه و کتابت آن

شناسه کد کتاب: ۸۱۱۱۷۲